

De Opstand in de Nederlanden 1568-1648

Si Deus pro nobis quis contra nos

De Opstand
in de Nederlanden 1568-1648
De Tachtigjarige Oorlog
in woord en beeld

Anton van der Lem

Uitgeverij Vantilt

© 2018 Anton van der Lem, Amsterdam
& Uitgeverij Vantilt, Nijmegen
ISBN 978 94 6004 392 5
Boekverzorging Brigitte Slangen, Nijmegen
Lithografie Wilco Art Books, Amersfoort
Omslagbeeld Handschrift Willem De Gortter. Brussel,
Koninklijke Bibliotheek, handschrift 15662, fol. 38r

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoud

Inleiding 7

- 1 De landen van herwaarts over
De Nederlanden onder de Bourgondische en Habsburgse vorsten tot 1555 11
- 2 De troebelen
Loyale oppositie tegen Filips II – 1555-1567 31
- 3 De trouw beproefd
Onder Alva's repressie – 1567-1573 65
- 4 Het Nederland of Belgium nostrum
Van strijd naar Pacificatie – 1573-1576 95
- 5 De scheiding in de Nederlanden
Het kortstondige succes van de middenpartij – 1576-1584 117
- 6 Een aanvallende oorlog
Het ene Nederland tegen het andere – 1584-1609 137
- 7 Het Twaalfjarig Bestand
Tweedracht in het Noorden – herstel in het Zuiden – 1609-1621 165
- 8 De lange weg van Bestand naar Vrede
Het Noorden zegeviert – het Zuiden tussen hamer en aambeeld – 1621-1648 183

Nawoord – *bij wijze van conclusie* 211

Verantwoording en dankwoord 215

Jaartallenlijst 217 Kaarten 221 Literatuur 225 Noten 241

Herkomst illustraties 250 Register 254

KAREL V, HEER OVER DE ZEVENTIEN NEDERLANDSCHE GEWESTEN

HERTOGDOMMEN:	GRAAFSCHAPPEN:	HEERLIJKHEDEN:
BRABANT	VLAANDEREN	DOORNIK MET DOORNIKSCHE
LIMBURG MET OVERMAAS	ARTOIS	MECHELEN
LUXEMBURG	HENEGOUWEN	FRIESLAND
BELGIE MET ZUTPHEN	HOLLAND	UTRECHT
	ZEELAND	GRONINGEN
	NAMEN	OVERIJSEL MET DRENTE EN
	KAMERLIJK	WEDDE-WESTERWOLDE
	AMIEENS	

DE STEDEN EN KASTELEINEN RUSSEL-DOUAI-ORCHES
AMELAND EN TERSCHELLING WAREN VRIJE HEERLIJKHEDEN

→ VOORNAAMSTE ZEEHANDELSWEGEN   — KAPERS
 → RIVERHANDELSWEGEN   — OVERLANDSWEGEN
 → ROLWEG CALAIS-LEIDEN   ● PLAATSEN MET VEEL BUITENLAND-
 → VISSCHERIJ   ● PLAATSEN MET VEEL INDUSTRIE

Inleiding

WAAROVER HET GING EN WAAROM WE DIT MOETEN WETEN

De geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden of Tachtigjarige Oorlog is een ingewikkeld verhaal. Waarover ging die strijd? Waarom moeten we dat weten? En waarom duurde die oorlog zo lang? Om greep te krijgen op die gecompliceerde werkelijkheid is het goed om vooraf de drie belangrijkste redenen te noemen van de meningsverschillen, die uitmondten in protesten, ongeregelheden en ten slotte in oorlog en burgeroorlog. Alle complicaties en strijdpunten, alle verbonden en verdragen zijn telkens op een of meer van deze drie hoofdredenen terug te voeren. Het ging om drie fundamentele rechten die van alle tijden en van alle landen zijn en die, helaas, nog niets van hun actualiteit hebben verloren. Om de vrijheid van godsdienst en geweten. Om het recht op zelfbeschikking. Om het recht op medezeggenschap.

Vrijheid van godsdienst en geweten De Tachtigjarige Oorlog is een strijd om de godsdienst geworden, terwijl Willem van Oranje een strijd om de *vrijheid* van godsdienst voerde. Telkens bleek bij onderhandelingen over een wapenstilstand of vrede dat de strijdende partijen niet akkoord wilden gaan met het naast elkaar gelijkwaardig erkennen van twee of meer godsdiensten. De prins van Oranje verklaarde op 31 december 1564 in de Raad van State dat hij, hoewel zelf goed katholiek, niet kon goedkeuren dat vorsten wensten te heersen over het geweten van hun onderdanen. Dat was een principieel halt. Maar het was ook een door de praktijk ingegeven standpunt: als er naast elkaar rooms-katholieken, doopsgezinden, lutheranen en calvinisten wonen,

dan is het zinloos elkaar naar het leven te staan. Toen de prins de manschappen liet werven voor het leger dat bij Heiligerlee de eerste overwinning zou behalen, gebeurde dat voor de ‘liberteyt van religie ende consciencie’ (23 mei 1568). Het hoogst haalbare was in januari 1579 bij de Unie van Utrecht de bepaling dat niemand om zijn geloof zou mogen worden onderzocht. Laat staan vervolgd. Het betekende gewetensvrijheid en het was een geweldige stap vooruit in de strijd om geloofsvrijheid. De prins wist een godsdienstvrede aangenomen te krijgen, waarbij overal waar meer dan honderd gezinshoofden om de vrije uitoefening van hun godsdienst vroegen, deze godsdiensten naast elkaar werden toegelaten. Tussen 1578 en 1580 heeft men dit in 27 steden in de Lage Landen in de praktijk geprobeerd. Dat is heel weinig naar onze maatstaven van nu. Maar het is heel veel in de harde strijd van toen. En overal mislukte het binnen korte tijd. Tolerantie moest geleerd worden ten koste van onrecht, bloed en verdriet.

INLEIDING

Recht op zelfbeschikking Elke gemeenschap wil zichzelf besturen overeenkomstig eigen wetten en vrijheden; ze wil niet ondergeschikt zijn aan de belangen van een groter geheel als ze daarbij wordt achtergesteld. De voorbeelden in de wereld van nu liggen, spijtig genoeg, voor het oprapen. In de Nederlanden in de zestiende eeuw waren velen van mening dat ze werden achtergesteld bij andere delen van het grote rijk van Filips II. Zij vonden dat ze steeds meer ondergeschikt werden gemaakt aan de politiek van de koninklijke dynastie en niet werden bestuurd overeenkomstig hun eigen belangen.

Recht op medezeggenschap Mensen van nu kunnen door verkiezingen hun stem laten horen en hun vertegenwoordigers kiezen. Regeringen leggen verantwoording af aan de vertegenwoordigers van het volk. Dat lag toen in de Nederlanden principieel niet anders, al was die vertegenwoordiging anders georganiseerd. Geestelijken, edelen en zelfs burgers zetelden in de raad van de vorst om hem te adviseren. Hun afgevaardigden vormden de standen of Staten van hun gewest, en hun afgevaardigden kwamen samen in de Staten-Generaal. De landsheer behartigde met hen samen het algemeen belang van het land. Meningsverschillen waren natuurlijk niet van de lucht, maar de raad en de Staten fungeerden als overlegorganen. Staten en landsheer waren bijvoorbeeld overeengekomen dat de landsheer geen oorlog zou verklaren en geen belastingen zou heffen zonder instemming van de Staten. De koning verliet dit traditionele overlegmodel steeds meer. Hij meende zijn gezag uitsluitend aan God te ontleen en daarom als absoluut vorst te kunnen heersen. Aan de raad en de Staten paste slechts gehoorzaamheid.

WAAROM HET ZO LANG DUURDE

De godsdienst De rooms-katholieke kerk verkondigde en verkondigt dat er buiten de Kerk geen heil is. Er is namelijk slechts één Waarheid mogelijk. De protestanten waren ketters, de moslims ongelovigen. De aanhangers van de gereformeerde godsdienst meenden op hun beurt dat hun geloof de enige Ware Religie was. Het katholicisme noemden zij het pausdom, papisme of paaps bijgeloof. En omdat er geen twee Waarheden naast elkaar kunnen bestaan en de katholieke koning van Spanje geen ander geloof in zijn rijk wilde dulden, duurde de oorlog tachtig jaar.

De zelfbeschikking De Nederlanden vormden een onafhankelijke staat van zeventien landen. Hun landsheer was ook het staatshoofd van de Spaanse koninkrijken: eerst Karel v, daarna Filips II. Daardoor kon de misvatting ontstaan dat de Nederlanden aan Spanje toebehoorden. Dat misverstand bestaat in Spanje nog steeds. De Spaanse koning stond aan het hoofd van een wereldrijk. Hij was de machtigste speler in de internationale politiek. Hij maakte de Nederlanden aan die internationale politiek ondergeschikt. De Nederlanden wilden bestuurd worden overeenkomstig hun eigen belangen, baas zijn in eigen huis, godsdienstig, politiek, militair en economisch. Wanneer Spanje uit eigen beweging het zelfbeschikkingsrecht van de Nederlanden had willen erkennen, zouden de andere bezittingen van de kroon, in de eerste plaats in Italië, maar ook in Spanje zelf hetzelfde hebben gewild. Het zou gezichtsverlies hebben betekend, een verlies aan *reputación*. Dat kon de Spaanse kroon niet van zichzelf verkrijgen, en mede daarom duurde de oorlog tachtig jaar.

De medezeggenschap Eerst door de koning, daarna door de hertog van Alva, werden zonder overleg de beslissingen opgelegd. De koning en zijn plaatsvervangers negeerden de Raad van State. De Staten-Generaal werden weldra niet meer bijeengeroepen. Die opgelegde politiek betrof ook de door Alva gevraagde Tiende Penning. Dat weigerden de Nederlanden. Maar de volgelingen van Willem van Oranje betaalden veel meer dan de Tiende Penning omdat die belasting met hun instemming werd geheven en ten bate van het eigen belang. De hertog constateerde het zelf met verbazing. Hij en zijn opvolgers hebben het nooit begrepen, en mede daarom duurde die oorlog tachtig jaar.

Gevelversiering in de
vorm van een beeld
van keizer Karel v.
Zandsteen, Utrecht
ca. 1550-1560.

1 DE LANDEN VAN HERWAARTS OVER

De Nederlanden onder Bourgondische en Habsburgse vorsten tot 1555

HET BOURGONDISCHE VORSTENHUIS

Wie zich interesseert voor de scheuring in de Nederlanden als gevolg van de Opstand of Tachtigjarige Oorlog, zal zich eerst rekenschap moeten geven hoe die Nederlanden bijeenkwamen. (Maar u mag dit hoofdstuk ook overslaan.) De drijvende kracht achter het bijeenbrengen van wat we nu de Lage Landen noemen was het huis van Bourgondië, oorspronkelijk een tak van het Franse koningshuis Valois. Het hertogdom Bourgondië, met als hoofdstad Dijon, was een leen van de Franse kroon. Jan 11, koning van Frankrijk, gaf dit hertogdom in 1363 als bron van inkomsten aan zijn zoon Filips, bijgenaamd de Stoute. Deze Filips sloot een rijk huwelijk met de erfdochter van de graaf van Vlaanderen en Artesië. Zo kwam hij in het bezit van deze rijke graafschappen in het Noorden. Bovendien bracht zij het Vrijgraafschap Bourgondië mee, de Franche-Comté, ten oosten van het hertogdom Bourgondië, wat zijn positie in het zuiden verstevigde. Hun kleinzoon Filips de Goede, die in 1419 aan het bewind kwam, heeft zijn bezit vooral in noordelijke richting weten te vermeerderen, met het ene vorstendom na het andere: eerst Namen, toen Brabant en Limburg-Overmaas, daarna Holland en Zeeland, en ten slotte nog Luxemburg. En waar opvolging onmogelijk was, in de bisdommen, wist hij zijn bastaardzonen als bisschop te doen kiezen. Een gemeenschappelijke naam hadden die bezittingen van de Bourgondiër nog niet. Hij heette hertog van Bourgondië en Brabant, graaf van Vlaanderen, Artesië, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, enzovoort. De benaming ‘Lage Landen bij de zee’ was alleen geografisch juist, maar gold dan niet voor het oude stamland Bourgondië. Zijn bezittingen werden aangeduid vanuit het oogpunt van de hertog zelf, die meestal in Vlaanderen of Brabant verbleef: *les pays de par deça*, de landen van herwaarts over. Dat wilde niet veel meer zeggen dan ‘deze landen hier’, onze gewesten direct om ons heen. Dit in tegenstelling tot *les pays de*